

Landbruket 1850 - 1900 - den første store moderniseringen

Skrevet av Tom Jøran Bauer

Gjennom annen halvdel av 1800-tallet ble norsk jordbruk stadig mer markedsorientert. Færre arbeidsfolk, innføring av nye driftsformer og ny teknologi samt behov for nye og større driftsbygninger førte bondeøkonomien over i en mer kapitalkrevende retning. Samtidig ble det lagt større vekt på informasjon og utdanning. Landbruksskoler ble etablert, det ble avholdt landbruksmøter, og det ble startet aviser og tidsskrifter spesielt rettet mot jordbrukere. Frihandelspolitikken med åpen konkurranse var en viktig pådriver i denne utviklingen. Også bondesamvirket kom i gang i dette tidsrommet.

Jeg har med hensikt latt være å bruke uttrykket «det store hamskiftet» i overskriften. Det var forfatteren Inge Krokann (1893–1962) som i 1942 lanserte betegnelsen hamskifte om overgangen fra naturalhusholdning til pengehusholdning i jordbruket. Fra hans ståsted fortonte endringene gjennom andre halvdel av 1800-tallet og tidlig på 1900-tallet seg som så dramatiske at han sammenlignet det med ormen som skifter ham. Mer enn 70 år etter utgivelsen av Krokanns bok har vi et helt annet perspektiv på begivenhetene. Sett fra 2016 fortoner endringene i denne perioden seg fortsatt som store, men ikke på langt nær så dramatiske som Krokann så det.

Inge Krokanns bok «Det store hamskiftet i bondesamfunnet» fra 1942 er en beskrivelse av de store endringene i norsk landbruk i annen halvdel av 1800-tallet.

Nye tanker og ideer

Det 2. landbruksmøtet i Kristiania i 1851 var i en viss grad med på å sette standard for den nye tenkemåten som kom til å prege utviklingen av landbruket i annen halvdel av 1800-tallet. Hovedtemaet for samlingen var den alminnelige praksisen med knapp fôring og hvilke følger dette hadde for utbyttet fra husdyrholdet og åkerbruket. Fremsynte menn stilte nye faglige spørsmål som «Hvilke Slags Plouge vil man anbefale?», «Hvorledes behandler og benytter man hensigtsmæssigt Jord, der af Nyt opryddes?», «Hvorvidt ville Tærskemaskiner lønne sig for smaa Brug, og hvilke Slags?» og «Hvilke Erfaringer har man om Dyrkningen af Kunst-Enge og om nye Græssorter?» Nå skal man ikke overdrive betydningen av denne samlingen og debattene der. Det tok tross alt lang tid før slike tanker nådde ut til de ytterste grender i Norge. Men det er rimelig å anta at i hvert fall i det sentrale Østlandsområdet må impulsene fra møtet ha hatt en viss betydning for hvordan man skulle møte de nye, store utfordringene i landbruket. Landbruksmøter fulgte med jevnlig mellommrom, og utstilling og utprøving av tidsmessige redskaper og maskiner ble etter hvert en viktig del av programmet.

Landbruksmøtene var en viktig arena for å drøfte nye driftsmåter og maskiner i jordbruket. Dette bildet er fra det 2. landbruksmøtet i Kristiania i 1851.

Gode tider i landbruket på Romerike

Omkring 1850 var korndyrkingen den viktigste delen av gårdsdriften på store deler av Romerike. Distriktet var ett av kornkamrene i Norge, og mange korngårder hadde gode inntekter fra salg av korn til hovedstaden og nærliggende områder. Dette var i tråd med hva både myndigheter og de «kondisjonerte» hadde ønsket i de foregående tiårene, nemlig økt nasjonal selvberging av korn. For å nå dette målet, var norskprodusert korn blitt skjermet mot konkurranse utenfra gjennom høye tollsatser på importert korn.

1850-årene var preget av spesielt gode konjunkturer. Det førte til prisstigning på korn og andre jordbruksvarer, noe som var gunstig for kornprodusentene, men ikke like populært blant bybefolkningen og andre som måtte kjøpe korn og mel. I 1855 nådde selvforsyningen av korn et historisk høydepunkt: To tredjedeler av kornet vi brukte, ble dyrket her til lands.

Rundt midten av 1800-tallet var korndyrkingen den viktigste delen av gårdsdriften på store deler av Romerike. Foto: Tom Jøran Bauer

Mot markedsliberalisme og avvikling av vernetollen på landbruksprodukter

En holdningsendring var imidlertid i ferd med å få innpass. Fra 1850-årene engasjerte staten seg stadig sterkere i næringsutviklingen. Målet var å legge til rette for en modernisering av landbruket. Etableringen av landbrukshøyskolen på Ås er et eksempel på dette. En planmessig avl av norske

husdyr var et annet. I 1854 ble tre svenske agronomer ansatt som statskonsulenter. Én av dem, Johan Lindequist, ble i 1857 leder av husdyravlens.

Myndighetene var også påvirket av de nye ideene om frihandel. Å opprettholde en kostbar, norsk selvforsyning av korn skulle ikke lenger være et mål, mente man. Landet skulle nå åpnes opp for større import av utenlandsk korn. Det første skrittet i denne retningen kom i 1851, da tollene på importert korn ble redusert. I første omgang fikk ikke denne nye, markedsliberalistiske politikken så store konsekvenser, men mot slutten av tiåret begynte det å skje ting. Kornprisene på det internasjonale markedet begynte å falle på grunn av større produksjon. Etter Krimkrigens slutt i 1856 ble det mulig å importere korn fra svartehavslandene. Etter hvert strømmet også korn fra de amerikanske præriene ut på verdensmarkedet. Utviklingen innen skipsfarten – med dampskip – fremmet denne utviklingen. De norske byene, som var i sterk vekst, fikk nå tilgang til korn fra utlandet – korn som både var billigere og ofte av bedre kvalitet enn det norske. Utbyggingen av veier og jernbane her hjemme førte dessuten til at det utenlandske kornet lett kunne nå nye markeder i innlandet.

Dampskip gjorde det enklere å transportere det billige, importerte kornet til store deler av landet. Foto: MiA

Omlaggingen av kostholdet hadde også sitt å si for det som skjedde. Det tradisjonelle norske flatbrødet var laget av «landsmel», det vil si havre og bygg. Jernkomfyrer med stekeovn var nå blitt alminnelig blant vanlige mennesker. Mange foretrakk det nye hvite ovnsbrødet, som ble bakt av importert rug og hvete, og det satte fortgang på etterspørselen etter det utenlandske kornet. Den liberalistiske reformprosessen kulminerte med tolltariffen i 1873.

Den liberalistiske reformprosessen kulminerte med tolltariffen i 1873. Det var flere i samtiden som så med skepsis på denne utviklingen. «Når frakten på varene fra oversjøiske land ikke var høyere enn fra innlandsbygdene og til kysten, så var det en umulighet for våre jordbrukere som hadde større driftsomkostninger og en magrere jord, å holde ut i konkurransen», uttalte Nes-ordføreren Albert Bøhn i 1888.

Husdyrhold og melkeproduksjon blir de nye satsningsområdene

Denne nye konkurransesituasjonen tvang bøndene til å tenke nytt. Før 1860 sto husdyrholdet forholdsvis lavt i kurs og hadde ikke så stor betydning på Romerike. Nå så bøndene at prisene på melk, ost og andre husdyrprodukter økte, samtidig som inntektene fra kornsalget minket.

Hovedstadens eksplosive vekst skapte et stort marked for husdyrprodukter – ikke minst for et ferskt produkt som søtmeik. Melkebønder fra deler av Nedre Romerike hadde riktignok lange tradisjoner for å selge melk til Oslo, men dette var ikke på langt nær nok til å forsyne den raskt økende bybefolkningen med daglig ferskmeik. Melk måtte skaffes lenger borte fra. Jernbanen – fra 1854 av – førte til at det som før var utenkelig, nå ble mulig: Nå kunne en gårdbruker i Eidsvoll

selge søtmeik i hovedstaden og oppnå en god pris. Også bedre veier bidro til at «søtmeiksgrensen» rundt byene stadig ble utvidet.

Ikke rart importkornet ble billig...

Mange år senere (i 1915) skrev gårdbruker og politiker Johan E. Mellbye (1866–1954) om denne utviklingen: «Paa præriernes jomfruelige jordbund dreves rovdrift. Uten synderlig arbeide og omkostninger og helt uten gjødsel toges her i de første aartier gylne avlinger. I 1895 sto hvetepreisen lavest. [Mange steder ble den betalt med] kr. 5,18 pr. 100 kg og dækket endog ikke længer de lave amerikanske produktions-omkostninger, og da kan enhver tænke sig, hvor ødelæggende denne konkurranse var for det europæiske landbruk, hvor kornet dyrkedes paa gammel kulturjord, der maa arbeides godt, tilføres gjødsel og bærer et gammelt kultivert samfunds byrder og omkostninger».

Bøndene mister den billige arbeidskraften

Befolkningen i Norge økte vesentlig gjennom første halvdel av 1800-tallet. Dette hadde ført til store sosiale forskjeller – ikke minst på Romerike der det var blitt mange flere husmenn og tjenestefolk. I en stor landbruksbygd som Nes hørte to tredjedeler av befolkningen til disse gruppene i 1860. Bøndene var således vant til en rikelig tilgang på billig arbeidskraft. Hovedstadens raske vekst med etablering av industri og annen næringsvirksomhet endret dette bildet. Mange tjenestefolk og husmannsfolk fikk seg nå jobb på de nye fabrikkene. Byggeboomen i hovedstaden fra 1870-årene forsterket denne utviklingen.

Flere og flere ble også oppmerksomme på muligheten til å skaffe seg et helt nytt liv på den andre siden av Atlanterhavet. Den amerikanske «homesteadloven» av 1862 ga en nybygger 650 mål jord uten å måtte betale annet enn gebyret for målebrevet. Fra Romerike hadde utvandringen vært nokså sporadisk frem til 1860-årene, men etter 1865 løsnet det for alvor. Stadig flere valgte å forlate landsbygda for å prøve lykken i Amerika. Fra Ullensaker utvandret nær 700 personer i perioden 1867–72. Det utgjorde nesten ti prosent av bygdas befolkning.

Utvandringen skjøt fart i siste tredjedel av 1800-tallet og nådde en topp i 1881 og 1882 da nærmere 55 000 personer forlot landet. Dette innebar at befolkningen gikk ned i disse årene, noe den ikke hadde gjort siden kriseårene under napoleonskrigene. Ikke bare ble det færre arbeidsfolk på landsbygda, men de som ble igjen kunne kreve høyere lønninger. Bøndene måtte se seg om etter andre og mer kostnadseffektive måter å drive jordbruket på. Landbruksdirektør Jonas Smitt uttrykte det slik i 1875: «Som bekjendt har Arbeidspriserne her i vort Land naaet en saadan Høide, som man tidligere knapt havde tænkt sig. En naturlig Følge heraf, er at Landmændene havde begynt at se sig om efter Midler til at erholde et billigere Arbeide end Haandkraften under disse Omstændigheder yder. Den eneste Udvei man da havde at gribe til var at anvende Maskinkraft saa meget som mulig. Dette gjelder da fornemlig Høstemaskinerne.»

I løpet av annen halvdel av 1800-tallet gjennomgikk landbruket på Romerike en ganske omfattende endringsprosess. Stadig flere bønder satset nå på det mer lønnsomme husdyrholdet med melkeproduksjon og la mindre vekt på korndyrkingen. Og de begynte å forstå betydningen av bedre stell og bedre føring. Nye husdyrraser ble importert fra utlandet, og det ble drevet avlsarbeid på de norske husdyrrasene. Resultatet var større kyr som melket mer. Konkurranser og premiering var viktige virkemidler i denne utviklingen. Vekselbruk ble innført, man sørget for bedre gjødsling av åker og eng, og man begynte å så kløver og timotei til fôr på store deler av

innmarka. Og ikke minst – man tok i bruk nye og mer effektive maskiner og redskaper som førte til at arbeidet kunne utføres både raskere og med færre hender.

Befordring til Amerika.
I Midten af Marts begynder

Ankerliniens Dampskibe

„Scotia“ og „Scandinavia“
at seile directe fra
Christiania hver *Tirsdag Kl. 5 Efterm.*
Christianssand „ *Onsdag - 10 Form.*
Göteborg „ *Løverdag - 5 Efterm.*

til **Granton dock Edinburgh i Skotland**
og befordrer Passagerer (med kun to Timers Jernbanereise) til deres

Store atlantiske Dampskibe

Alexandria Anglia Assyria Australia Acadia	Britania Caledonia California Columbia Decian	Europa India Jowa Ismaila Dorian	Olympia Trinacria Venezia Victoria Sidonian
--	---	--	---

som seile hver Onsdag og Løverdag fra
Glasgow til Newyork
medtagende Passagerer til laveste Gjennemgangsfragt til alle Dele i
De forenede Stater i Amerika og Kanada.
Norsk Tolk følger Passagererne hele Veien til Chicago.
Dygtig Læge findes altid ombord. Udmærket Kost, Medicin og Lægehjælp **gratis**. Vexler
tedes uden Provisionsberegning. Passagererne garanteres alle de Fordele, som nogen respektabel
ie kan tilbyde. Man henvende sig til Eierne

Henderson Brothers.
Hjørnet af Prindsens- og Skippergaden.

Etter 1865 valgte stadig flere arbeidsfolk å forlate landsbygda for å søke lykken i Amerika.

Hele artikkelen om «Landbruket 1850 – 1900 – den første store moderniseringen» er på 21 sider, og forteller mye mer om hva som skjedde i landbruket; ny redskapsteknologi, nye treskemaskiner, samvirkemeierier, sveitsere, og mye mer – med en mengde gamle, flotte bilder.

Artikkelen er en av 17 artikler i den rikt illustrerte boka «Romerike i dampens tid», som er på 322 sider, koster kr 400,-, og kan kjøpes på Romerike Historielags Hus.

Alle artikler i «Romerike i dampens tid»

1. *Romerike etter 1854*
av Jan E. Horgen
2. *Landbruket 1850-1900 - den første store moderniseringen*
av Tom J. Bauer
3. *Fet - et bygdesamfunn i endring*
av Thomas S. Berg
4. *Strømmen - et tettsted vokser fram*
av Leif Thingsrud
5. *Lillestrøm - kimen til et nytt sentrum*
av Svein Sandnes
6. *Lurkafamilien - ei slekt i Lillestrøm*
av Kari Westbye
7. *Jessheim - et sted blir til*
av Ola H. Fjeldheim
8. *Amerika eller Aker - en kartlegging av utvandringen fra Romerike 1851-1910*
av Elisabeth Koren
9. *Mennesker i utvandringen - tre historier fra Rælingen og Gjerdrum*
av Lene Skovholt og Grete Andersen
10. *Thranebevegelsen på nedre Romerike*
av Nils S. Våge
11. *Formannskapslovene - handlingsrom og modernisering*
av Ola Alsvik
12. *Kirker på Romerike 1850-1900*
av Jan E. Horgen og Kari Westbye
13. *Bygge- og buskikk på Romerike*
av Jan E. Horgen
14. *Dyrkning av Frukttrær og Kjøkkenvækster giver det største Udbytte av Jorden - Hagebruk på Romerike 1850-1900* av Mari Marstein
15. *Sild og poteter - mat og levekår på Romerike 1850-1900*
av Kari Westbye
16. *Pyntesjuka og nøysomme romerikinger - om drakthistorie*
av Bjørn S. H. Haugen
17. *Kongens lystslott og Romerikes kulturlandskap - maleren Joachim Frich*
av Ellen J. Lerberg

